प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम्। अत्र चतुर्व्विधषड्विधयोरविरोधः। समक्षत्वासमक्षत्वभेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच्च। असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्य्यायत्वान्नार्थान्तरम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

वाङ्मयी, स्त्री, (वाङ्मय++ङीप्।) सरस्वती। इति केचित्॥

वाङ्मुखं, क्ली, (वाचां मुखमिव।) उपन्यासः। इत्यमरः। १। ६। ९॥

वाचंयमः, पुं, (वाचो वाक्यात् यच्छति विरमतीति। यम उपरमे+"वाचि यमो व्रते।" ३। २। ४०। इति खच्। "वाचंयमपुरन्दरौ च।" ६। ३। ६९। इति अमन्तत्वं निपात्यते।) मुनिः। इत्यमरः। २। ७। ४२॥ मौनव्रती। इति केचिदिति भरतः॥ (यथा, छान्दग्योपनिषदि। ५। २। ८।

"वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्म्मेति विद्यात्॥")

वाचः, पुं, (वाचयति गुणानिति। वच्+णिच्+अच्।) मत्स्यविशेषः। वाचा इति भाषा॥ (यथा,—

"ईलिषो जितपीयूषो वाचो वाचामगोचरः।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोः प्रियः॥"
इत्युद्भटः॥)

अस्य गुणाः। स्वादुत्वम्। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयत्यर्थान् इति। वच्+ण्वुल्।) शब्दः। यथा। शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः। इत्यमरः॥ द्वे वाचके। प्रकृतिप्रत्ययद्वारेणार्थस्य वाचको गवादिरूपः शास्त्रे व्याकरणे तर्कादौ च शब्द उच्यते। लोके तु संस्कृतोऽसंस्कृतः शब्द उच्यते। वक्तीति वाचकः णकः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। यथा। शब्दाभिलापौ त्वभिधाभिधानं वाचको ध्वनिः। ह्रासः कुहरितञ्चेति त्रिकाण्डशेषः॥ *॥ (तल्लक्षणं यदुक्तं मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः।

"साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः॥*॥

वाचयतीति। वच्+णिच्+ण्वुल्।) कथकः। पुराणादिपाठकः। यथा,—

"ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात्।
श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् वाचकान्नरकं व्रजेत्॥"

तथा।

"देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः।
ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन!।
पुनर्ब्बध्नीत तत् सूत्रं न मुक्त्वा धारयेत् क्वचित्॥
हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांस्योपदोहनाः।
दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति तत्फलम्॥"

कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोड़ाः।

"वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः॥"

तथा।

"ज्ञात्वा पर्व्वसमाप्तिञ्च पूजयेद्वाचकं बुधः।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम्॥"

तथा।

"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्॥
बुध्यमानः सदात्यर्थं ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप।
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप!।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते॥"

तथा।

"सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप!॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

वाचनं, क्ली, (वच्+णिच्+ल्युट्।) पठनम्। यथा,—

"शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः।
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्॥"
इति वाराहीतन्त्रम्॥

तथा।

"दानवाचनान्वारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्॥" इति कात्यायनसूत्रम्॥ (प्रतिपादनम्। यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे।

"शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्॥")

वाचनकं, क्ली, (वाचनेन कायतीति। कै+कः।) प्रहेलिका। इति हारावली। १५२॥

वाचसाम्पतिः, पुं, (वाचसां सर्व्वविद्यारूपवाक्यानां पतिः। अभिधानात् षष्ठ्या अलुक्।) बृहस्पतिः। इति शब्दरत्नावली॥

वाचस्पतिः, पुं, (वाचः पतिः। "षष्ठ्याः पतिपुत्रेति।" ८।३।५३। इति षष्ठीविसर्गस्य सः।) बृहस्पतिः। इत्यमरः। १। ३। २४॥ (यथा, कुमारे। २। ३०।

"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम्॥"

शब्दप्रतिपालके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १६६। ३।

"वाचस्पते निषेधे मान्यथा मदधरं वदान्॥"
"हे वाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव॥"
इति तद्भाष्ये सायणः॥)

वाचा, स्त्री, (वाच्+भागुरिमते टाप्।) वाक्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कातन्त्रे।

"वष्टि भागुरिरल्लोपञ्चावाप्योरुपसर्गयोः।
टापञ्चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा निशा गिरा॥"

यथा च, पञ्चतन्त्रे। ४। ४८। "तत् श्रुत्वा ब्राह्मणेन शुचीभूय तिसृभिर्वाचाभिः स्वजीवितार्द्धं ददौ॥")

वाचाटः, त्रि, (कुत्सितं बहु भाषते इति। वाच्+"आलजाटचौ बहुभाषिणि।" ५। २। १२५। इति आटच्।) वाचालः। इत्यमरः। ३। १। ३६॥ (यथा, मनुः। ३। ८।

"नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम्॥")

वाचालः, त्रि, (बहु कुत्सितं भाषते इति। वाच्+"आलजाटचौ बहुभाषिणि।" ५।२।१२५। इति आलच्।) बहुकुत्सितभाषी। तत्पर्य्यायः। जल्पाकः २० वाचाटः ३। इत्यमरः॥ सुबहुभाषिण्यपि जल्पाकादयस्त्रयो वर्त्तन्ते वाचाटो वाचालो जल्पाकः सुबहुभाषी स्यादिति श्लोकार्द्धपर्य्याये वोपालितः। नित्यप्रगल्भवाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम्। इति मुरारिरिति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४०। ३४।

"वाचालैः कलहः क्लीवैस्त्रपाकृद्बाहुशालिनाम्॥")

वाचिकं, त्रि, (वाच्+ठक्।) वाचा कृतम्। यथा,—

"शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अपि च।

"कायिकं वाचिकञ्चैव मानसं यच्च दुष्कृतम्।
एकजप्येन तत् सर्व्वं प्रणश्यति ममाग्रतः॥"
इति शाम्बपुराणे सूर्य्यस्तोत्रम्॥

अन्यच्च। कायिकं मानसञ्च नमस्कारं हित्वा आचार्य्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृतः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (वागेव। वाक्+"वाचो व्याहृतार्थायाम्।" ५। ४।३५। इति ठक्। सन्देशोक्तौ, क्ली। इति हारावली। १६६॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। ३५।

"भृत्यमेकं वणिग्वेश्म प्राहिणोद्दत्तवाचिकम्॥")

वाचिकः, पुं, (वाचा निष्पन्नः। वाच्+ठक्।) वाक्यारम्भः। यथा,—

"आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः।
अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशिकः॥
अपदेशोपदेशौ च निर्द्देशो व्यपदेशकः।
कीर्त्तिता वचनारम्भाद्द्वादशामी मनीषिभिः॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥

वाचिकपत्रं, क्ली, (वाचिकस्य सन्देशस्य पत्रम्।) लिपिः। संवादपत्रम्। इति केचित्॥

वाचिकहारकः, पुं, (वाचिकस्य सन्देशस्य हारकः।) लेखनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (दूतः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

वाचोयुक्तिः, त्रि, (वाचि वाक्ये युक्तिर्यस्य।) वाग्मी। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः॥ (स्त्री, वाचो वचसो युक्तिः। "वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु।" ६। ३। २१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या षष्ठ्या अलुक्। वाग्दर्शितन्यायः॥)

वाचोयुक्तिपटुः, त्रि, (वाचोयुक्तौ वाक्दर्शितन्याये पटुः।) वाग्मी। इत्यमरः। ३। १। ३॥